

Володимир Горак

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна)

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИ ЛЖЕДМИТРІЯ І У ПРАЦЯХ М. І. КОСТОМАРОВА

Статтю присвячено спробі видатного українського історика М. І. Костомарова ідентифікувати таємничу особу Лжедмитрія І – людини, яка прийшла до влади в Росії у 1604 р. Автор виділяє три основні версії Миколи Костомарова стосовно визначення особи Лжедмитрія І: про царське походження цієї людини, про те, що він був російським самозванцем Григорієм Отреп'євим і що то був дійсно самозванець, але не мав нічого спільного з біглим ченцем Григорієм. На думку автора, М. І. Костомаров зробив цілком правильний висновок про те, що Лжедмитрій І був не царським сином, а російським самозванцем, проте – не Григорієм Отреп'євим.

Ключові слова: царський син Дмитрій, Лжедмитрій І, самозванець, Борис Годунов.

Особа Лжедмитрія І, який прийшов у велику політику під іменем убитого в Угличі царевича Дмитра і здійснив державний переворот у Росії влітку 1604 р., добре відома дослідникам і ґрунтовно описана в історичних працях. Але разом з тим у цьому питанні доволі довгий час залишалася своя таємниця – ким насправді була людина, яка увійшла до російської і світової історії під іменем Лжедмитрія І? З цього приводу в історичній науці точилися, та й зараз нерідко точаться доволі гострі дискусії. Власну спробу ідентифікації цієї таємничої особи зробив також і видатний український історик Микола Іванович Костомаров. У низці його праць (зокрема, у брошурі «Кто был первый Лжедмитрий?», «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия» та ін.) ґрунтовно розглянуто й проаналізовано три основні версії стосовно реальної особи Лжедмитрія І, які були поширеними в ХІХ ст. і які залишаються цілком актуальними зараз.

Перша версія полягає в тому, що Лжедмитрій I насправді був сином російського царя Івана Грозного і, відповідно, не був ані самозванцем, ані власне Лжедмитрієм. Таку думку відстоював сам Лжедмитрій, його політичні прибічники і союзники в Росії, а також і у Речі Посполитій (зокрема, польський король Сигізмунд III, магнат Адам Вишневецький, воєвода самборзький Юрій Мнішек, його донька Марина Мнішек та ін.)¹. Крім цього, цю версію поділяла також частина сучасних Костомарову російських істориків.

Микола Іванович підкреслював, що головною підставою для такої інтерпретації стала розповідь самого Лжедмитрія I про те, що свого часу близькі до нього люди (зокрема, рідна матір, цариця Марія Нагая, лікар Сімеон та ін.), заздалегідь дізнавшись про змову проти царського сина, зуміли врятувати його, підмінивши його як дві краплі води схожим на нього хлопчиком, який і загинув від рук убивць². Крім того, є у прибічників такої версії і деякі додаткові аргументи – зокрема той, що, контактуючи з людьми, Лжедмитрій I поводив себе доволі розкуто й навіть сміливо, не боячись викриття себе як самозванця³. У їхньому розумінні цей факт – чи не стовідсотковий доказ того, що Лжедмитрій I був насправді сином царя Івана Грозного.

М. І. Костомаров заздалегідь не відкидав «царську» версію, вважаючи спасіння царевича Дмитра в Угличі теоретично можливим, але разом з тим мав серйозні сумніви щодо її правдивості. Зокрема, цілком природну підозру історика викликав той факт, що про своє дивовижне спасіння Лжедмитрій I практично завжди розповідав досить скупко – головним чином про свою підміну дуже схожим на нього хлопчиком і про те, як він пізніше «врятувався від тирана»⁴ (мався на увазі російський цар

¹ *Костомаров Н. И.* Кто был первый Лжедмитрий? СПб., 1864. С. 41; *Его же.* Смутное время Московского государства в начале XVIII столетия // *Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования.* СПб., 1904. Кн. 2. Т. 4. С. 52

² *Костомаров Н. И.* Кто был первый Лжедмитрий? С. 41–42.

³ Там же. С. 50–51.

⁴ Там же. С. 41.

Борис Годунов. – *В. Г.*). Саме таке враження склалося від розповіді «царевича» у його патрона – самборзького воєводи Юрія Мнішека⁵. Крім того, у своїх двох грамотах до російської громадськості, оприлюднених вже після його приходу до влади, «царевич Дмитро» взагалі не згадав жодних конкретних деталей свого спасіння, підкресливши лише, що його було врятовано з «Божої волі»⁶. Водночас, за цілком справедливою думкою М. І. Костомарова, він і його прибічники, які знали, що багато людей не вірять у царське походження претендента на престол, обґрунтували б та розтиражували «царську» версію набагато більш ґрунтовно, спираючись на чималу кількість фактів і викладаючи її послідовно від початку і до кінця. А те, що вони цього не зробили, досить переконливо свідчить: спасіння сина Івана Грозного було звичайною легендою, а зацікавлені в ній особи не наважились підкріпити її різними вигадками, боячись їхнього переконливого спростування. До того ж, спростовуючи думку про «справжнього» царевича, Микола Іванович коротко, але досить переконливо довів, що деякі «факти» його «спасіння» насправді ніколи не відбулися. Зокрема, вбивство Дмитра Іоанновича відбулося не вночі, як неодноразово свідчив Лжедмитрій, а вдень, і він не міг потрапити до «патронату» Івана Мстиславського з однієї простої причини – на момент описаних подій в Угличі останнього вже давно не було серед живих⁷. Крім того, важко не погодитись із ще одним досить вагомим аргументом історика. Відомо, що пізніше цариця Марія Нагая привселюдно і гірко каялась за те, що раніше визнала самозванця Лжедмитрія I за свого сина⁸. Цей факт можна інтерпретувати лише таким чином, що її справжній син, царевич Дмитро, справді загинув в Угличі у 1591 р.

Викладену вище думку Миколи Івановича можна підкріпити й низкою інших аргументів. Так, спасіння царського сина в Угличі було, безумовно, теоретично можливим (до речі, цього

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же. С. 36.

⁸ Там же. С. 56.

не відкидав і сам історик), але разом з тим досить важливим питанням було те, чи було це практично можливим. Цілком зрозуміло, що для реалізації «рятівного» плану мало бути принаймні дві умови – заздалегідь отримана інформація про змову й реальна наявність дитини, дуже схожої на царського сина. На нашу думку, ці дві важливі умови були в реальності досить маловірогідними. По-перше, немає сумніву, що як і більшість змов в історії, замах на життя юного Дмитра Івановича був добре законспірований, і його мати та інші особи так просто про нього б не дізналися. По-друге, існує справедлива думка, що кожна людина у світі має свого двійника, але реально знайти його – справа не з легких взагалі, і в досить короткий час зокрема.

Слід додати, що Микола Костомаров по суті відкидав як доказ царського походження Лжедмитрія I і його розкуту поведінку на людях. Учений пояснює цей факт зовсім по-іншому і до того ж цілком оригінально-політичні прибічники самозванця і противники царя Бориса Годунова просто спромоглися переконати його в досить вигідній для себе думці, що насправді він – царевич Дмитро⁹. І дійсно, по-іншому дуже важко пояснити те, що Лжедмитрій, не боячись викриття, скликав досить представницький суд для розгляду політичної справи боярина Василя Шуйського, досить вільно і розкуто контактував із своєю «матір'ю» Марією Нагою і т. д.¹⁰ Микола Іванович зробив досить обґрунтований і цікавий висновок – Лжедмитрій аж ніяк не був свідомим брехуном, він належав до тих самозванців, які всім серцем вірили (звичайно, помилково) у те, ким вони себе позиціонували¹¹. Але разом з тим, на переконання М. І. Костомарова, він не був царевичем¹².

Друга версія полягає в тому, що Лжедмитрій I насправді не був сином Івана Грозного, а був самозванцем – власне Лжедмит-

⁹ Там же. С. 50–51.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. С. 51.

¹² *Костомаров Н. И.* Лжедмитрий Первый. По поводу современного его портрета. 1606 // Русская старина. 1876. Т. 15. № 1. С. 2.

рієм, яким став дрібнопомісний російський дворянин і біглий чернець Григорій Отреп'єв. Такою була думка царя Бориса Годунова і членів його уряду, противників самозванця у Росії, а також представників «партії миру» з Московією з числа польської еліти (вони виступали проти Лжедмитрія I, добре розуміючи, що сама поява його на політичному небосхилі означатиме війну з російською державою).

Треба зазначити, що саме ця версія отримала найбільше поширення в російській історіографії, її поділяють чимало сучасних істориків (зокрема відомий дослідник цього питання Р. Г. Скринников)¹³, які не мають жодних сумнівів у її історичній достовірності. Утім, на відміну від них, М. І. Костомаров відкидав «отреп'євську» версію як недостовірну, маючи на це теж вагомі підстави. Один із аргументів ученого полягає в тому, що немає жодного серйозного й конкретного свідчення очевидців стосовно того, що сином царя Івана Грозного в Литві оголосив себе саме Григорій Отреп'єв. Про це, зокрема, не свідчать ані свідки, ані його супутники на литовській землі Варлам і Місаїл, ані інші особи, які контактували з ним під час його перебування там¹⁴. Крім того, Микола Іванович підкреслює, що навіть в одній з дипломатичних нот Росії до Речі Посполитої, зробленій особисто царем Борисом Годуновим, повністю не виключалося, що претендент на престол і дійсно міг бути царським сином, хоча одночасно й підкреслювалось, що, будучи незаконнародженим, реальних прав на царський трон він не мав¹⁵. Наводячи такі аргументи, історик мав усі підстави стверджувати, що звернення до росіян митрополита Іова, в якому він назвав самозванця саме Григорієм Отреп'євим, було в цій деталі неспроможним, бо не спиралося на надійні джерела інформації, а сам митрополит не був безпосереднім свідком того, що саме Отреп'єв оголосив себе царевичем, який врятувався в Угличі¹⁶.

¹³ Скринников Р. Г. Царь Борис и Дмитрий самозванец. Смоленск: «Русич», 1997. С. 14.

¹⁴ Костомаров Н. И. Кто был первый Лжедмитрий. С. 7, 20–21.

¹⁵ Там же. С. 12.

¹⁶ Там же. С. 5.

Крім того, Микола Костомаров переконливо спростував аргумент своїх опонентів стосовно поїздки до Литви дядька Григорія – Смірнова-Отреп'єва (на їхню думку, уже факт цієї поїздки переконливо свідчив, що самозванцем був саме його племінник Григорій Отреп'єв). Насправді ж, за М. І. Костомаровим, Смірний-Отреп'єв їздив за кордон не щоб побачитись із своїм племінником, а для виконання певної дипломатичної місії, яка не мала ніякого відношення до Григорія (він мав владнати питання про прикордонні конфлікти між двома державами й грабунки литовських і російських купців)¹⁷.

Щоправда, при всій вагомості вищезгаданих аргументів історика слід сказати, що всі вони мають здебільшого непрямий характер. Разом з тим, вивчивши значну кількість джерел, М. І. Костомаров отримав прямий доказ безпідставності ототожнення Лжедмитрія I та Григорія Отреп'єва. Висновок ученого з цього приводу однозначний – вони були цілком різними особами. Історичні джерела свідчать, що ченець Григорій дійсно існував і навіть більше того, приймав активну участь в очоленому Лжедмитрієм I суспільно-політичному русі й навіть особисто відшукав потрібного самозванця, але при цьому на царський трон ніколи не претендував¹⁸. До того ж, Лжедмитрій і Отреп'єв були людьми зовсім різного віку (якщо першому було близько 23 років, то другому – близько 35)¹⁹. Одне з історичних джерел свідчить, що пізніше, вже після вбивства Лжедмитрія, свою особу засвідчив і сам Григорій Отреп'єв, заявивши, що із Лжедмитрієм I він ніколи не мав нічого спільного²⁰. Цікаво, що у цьому питанні Микола Іванович фактично підтримав самого самозванця, який перед захопленням влади доклав чимало зусиль для того, щоб довести, що насправді він – аж ніяк не Григорій Отреп'єв.

Третю версію з другою об'єднує те, що вона також розглядає Лжедмитрія I не як царського сина і законного спадкоємця ро-

¹⁷ Там же. С. 2.

¹⁸ Там же. С. 32.

¹⁹ Там же. С. 31–32.

²⁰ Там же. С. 32.

сійського престолу, а як самозванця. Прибічники такої інтерпретації вважають, що самозванцем, який прийшов до влади в Росії у 1605 р. і був скинутий в результаті чергового державного перевороту, був не Григорій Отрпн'єв, а якась інша людина. При цьому вони діляться на тих, хто вважає Лжедмитрія етнічним росіянином, і тих, хто вважає його іноземцем (молдаваном, поляком і навіть італійцем). Зокрема, деякі історики вважають, що насправді Лжедмитрій I був позашлюбним сином польського короля Стефана Баторія.

Аж ніяк не відкидаючи першого припущення, М. І. Костомаров рішуче виступив проти другого – про неросійське, іноземне походження самозванця. Зазначимо, що проти своїх опонентів у цьому питанні історик теж навів низку доволі сильних доказів. По-перше, Лжедмитрій досить слабо знав латинську і польську мови, що було по суті несумісним з його належністю до польської еліти того часу²¹. По-друге, є серйозні свідчення про те, що самозванець прекрасно володів російською мовою, що теж було досить дивним, якщо вважати, що «царевич Дмитро» був поляком і жив та виховувався саме в Речі Посполитій²². По-третє, сам самозванець аж ніяк не виявив себе консервативно налаштованим католиком, і цей факт теж доволі важко пояснити, якщо ми поділяємо відомості про те, що він отримав свою освіту в ієзуїтському колеґіумі²³.

Додамо, що цю свою думку М. І. Костомаров підкріпив ще однією обставиною – якби Лжедмитрій I був поляком і вихованцем поляків, то його польські союзники не оминули б можливості розповісти про це. На нашу думку, цей аргумент історика є слабким та вразливим²⁴. Навпаки, польські кола, зацікавлені у Лжедмитрії I як у політичній фігурі, зробили б все можливе, щоб ніхто не дізнався про його справжнє походження.

Дещо сумуючи зміст викладених вище тез, можна дійти висновку, що Микола Костомаров справедливо вважав Лжедмит-

²¹ Там же. С. 34.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

рія І російським самозванцем, не ототожнюючи його при цьому з Григорієм Отреп'євим. У різних творах Миколи Івановича ми, на жаль, не знайдемо відомостей про справжнє ім'я, прізвище та соціальний статус цієї людини до захоплення ним влади. Разом з тим безумовна заслуга М. І. Костомарова полягає в тому, що, зробивши висновок про російське походження самозванця і про те, що він не був Григорієм Отреп'євим, учений значно звузив сектор пошуку історичної істини в цьому питанні. А повністю ідентифікувати таємничу особу Лжедмитрія І можна буде, ґрунтовно проаналізувавши її з погляду історіографії, лінгвістики, графології тощо.

Volodymyr Horak

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of Ukrainian historiography,
Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

THE IDENTIFICATION OF THE PERSON OF FALSE DMITRII I IN WORKS BY M. I. KOSTOMAROV

This article is dedicated to the attempts of outstanding Ukrainian historian M. I. Kostomarov to identify the mysterious person of False Dmitrii I – the man who came to power in Russia in 1605. The author presents the three main versions as to the real person of False Dmitrii I that were considered by Mykola Kostomarov – about the tsarist origin of this man, about his having been Russian impostor Grigorii Otrepiev and about his having been an impostor who had nothing in common with runaway monk Grigorii. The author believes that M. I. Kostomarov arrived at a quite correct conclusion that False Dmitrij had been not a tsar's son, but an impostor who was not Grigorii Otrepiev.

Key words: *tsar's son Dmitrii, False Dmitrii I, impostor, Boris Godunov.*

REFERENCES

1. Skrynnikov, R. G. (1997). *Tsar Boris i Dmitrij Samozvanets* [Tsar Boris and Impostor Dmitrij]. Smolensk: Rusich. [in Russian].